

SHAXMATNING INSON FIKRLASH JARAYONIGA TA'SIRI

Husanov G'aybulla Usmanovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM v.b. dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxmat o'yinining inson tafakkuri va fikrlash jarayoniga ta'siri, uning psixologik, pedagogik hamda kognitiv ahamiyati tahlil qilingan. Shaxmatning mantiqiy fikrlashni shakllantirish, diqqatni jamlash, strategik rejalashtirish va ijodiy tafakkurni rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, shaxmatning ta'lim tizimidagi roli, sun'iy intellekt bilan o'zaro bog'liqligi hamda O'zbekistonda shaxmat sportining rivojlanish istiqbollari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: shaxmat, tafakkur, strategiya, kognitiv rivojlanish, ta'lim, intellekt, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние шахмат на процесс мышления человека, его психологическое, педагогическое и когнитивное значение. Раскрывается роль шахмат в формировании логического мышления, концентрации внимания, стратегического планирования и творческого подхода. Также освещаются вопросы интеграции шахмат в систему образования, их связь с искусственным интеллектом и развитие шахматного спорта в Узбекистане.

Ключевые слова: шахматы, мышление, стратегия, когнитивное развитие, образование, интеллект, Узбекистан.

Annotation. This article examines the impact of chess on human thinking, highlighting its psychological, pedagogical, and cognitive significance. It explains how chess develops logical reasoning, concentration, strategic planning, and creative thinking. The paper also discusses the role of chess in education, its connection with artificial intelligence, and the development of chess in Uzbekistan.

Keywords: chess, thinking, strategy, cognitive development, education, intelligence, Uzbekistan.

Kirish.

Inson tafakkurining rivojlanishi turli intellektual mashg'ulotlar orqali shakllanadi. Shu jihatdan shaxmat — eng qadimiy, ammo bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan aqliy mashg'ulotlardan biridir. Shaxmat o'yini inson tafakkurini, strategik fikrlashni, sabr-toqatni va muvozanatni rivojlantiruvchi eng samarali vositalardan biri sanaladi.

Shaxmat faqatgina sport turi emas, balki ilm-fan, san'at va falsafa uyg'unlashgan aqliy faoliyatdir. Uning asosida tahlil, mantiq, strategiya, bashorat va ijodkorlik kabi intellektual jarayonlar yotadi. Shu sababli ko'plab olimlar va pedagoglar shaxmatni “tafakkur laboratoriyasi” deb ataydilar.

Mazkur ma'ruzada shaxmatning inson tafakkuri va fikrlash jarayoniga ta'siri, uning psixologik, pedagogik va kognitiv ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Shaxmat — tafakkur va strategiya o'yini. Shaxmatning asosiy mohiyati raqibni mag'lub etish emas, balki fikr yuritishning eng samarali shaklini topishdan iborat. Har bir yurish oldindan o'ylangan, hisob-kitob qilingan strategiya va ehtimollar tahliliga asoslanadi.

Shaxmat o'yinida inson:

- sabab–natija bog'lanishlarini tahlil qiladi;
- variantlarni solishtiradi;
- eng maqbul yechimni tanlaydi;
- vaqtni boshqaradi.

Bularning barchasi inson miyasining tahliliy va mantiqiy fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxmat bilan muntazam shug'ullanuvchi insonlarda frontal lob (bosh miya qaror qabul qilish uchun javobgar qismi) faoliyati sezilarli darajada rivojlangan bo'ladi[1].

Shaxmatning tarixiy va ilmiy ahamiyati. Shaxmat o'yini Hindistonda milodiy VI asrda “chaturanga” nomi bilan paydo bo'lgan. Keyinchalik bu o'yin Eron, Arab xalifaligi orqali Yevropaga tarqalgan. Bugungi shaklidagi zamonaviy shaxmat XVII asrda Ispaniya va Italiyada shakllangan[4].

Shaxmat faqat o'yin emas, balki intellektual madaniyatning ajralmas qismidir. Mashhur matematik Emanuel Lasker, fizik Albert Eynshteyn, faylasuf Volter va yozuvchi Nabokov shaxmatni inson tafakkurining o'ziga xos laboratoriyasi deb baholaganlar.

Ushbu o'yinning ilmiy ahamiyati shundaki, u:

- mantiqiy fikrlashni shakllantiradi;
- muammo yechish qobiliyatini kuchaytiradi;
- xotira va diqqatni rivojlantiradi;
- bashorat qilish va rejalashtirishni o'rgatadi.

Shaxmat va kognitiv rivojlanish. Psixologlar fikricha, shaxmat o'yini insonning kognitiv (bilish) jarayonlariga bevosita ta'sir qiladi. Kognitiv jarayonlar — bu diqqat, idrok, xotira, tafakkur, tasavvur va nutq kabi aqliy faoliyat turlaridir.

Shaxmat bilan shug'ullanish[2]:

- analitik fikrlashni kuchaytiradi — o'yinchi doimiy ravishda sabab va oqibatni tahlil qiladi;
- ijodkor fikrni rivojlantiradi — har bir pozitsiyada noodatiy yechim topishga majbur bo'ladi;
- xotirani mustahkamlaydi — har bir yurish, raqibning uslubi, avvalgi partiyalar natijalari yodda saqlanadi;
- diqqatni jamlashni o'rgatadi — o'yin davomida chalg'ish g'alabani qo'ldan boy berishga olib keladi.

Amerikalik olim X. Gross tomonidan olib borilgan tajribada shaxmat o'ynaydigan bolalarda IQ (intellekt ko'effitsienti) o'rtacha 13 punktga yuqori bo'lgani aniqlangan. Shu bois, ko'plab mamlakatlarda shaxmat maktab dasturiga kiritilgan.

Shaxmatning psixologik ta'siri. Shaxmat inson ruhiyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. U sabr, bardoshlilik va stressga qarshi immunitetni shakllantiradi. Chunki o'yin davomida mag'lubiyatni qabul qilish, tahlil qilish va keyingi g'alaba uchun harakat qilish zarur[3].

Psixologik jihatdan shaxmat:

- emotsional barqarorlikni oshiradi;
- rivojlangan o'zini tahlil qilish ko'nikmasini beradi;
- o'z xatolaridan saboq olishni o'rgatadi;
- strategik sabr-toqatni mustahkamlaydi.

Ayniqsa bolalar uchun shaxmat — stressni kamaytiruvchi, irodani mustahkamlovchi va o'ziga ishonchni oshiruvchi mashg'ulot hisoblanadi.

Shaxmat ta'lim tizimida. Shaxmat bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda maktab o'quv dasturiga kiritilgan. Rossiya, AQSh, Hindiston, Xitoy va O'zbekiston shular jumlasidandir[5].

Shaxmat ta'lim jarayonida quyidagilarga xizmat qiladi:

- o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- muammoli vaziyatlarni tahlil qilishni o'rgatish;
- mustaqil qaror qabul qilishni shakllantirish;
- ijodiy tafakkurni kuchaytirish.

O'zbekistonda 2018-yildan boshlab shaxmat darslari ayrim maktablarda sinov tariqasida o'qitila boshladi. 2022-yilga kelib "Shaxmat — maktablarda" dasturi doirasida bu mashg'ulotlar kengaytirildi. Bu jarayon yoshlarning fikrlash madaniyatini oshirishda muhim omil bo'ldi.

Shaxmat va raqamli tafakkur. Zamonaviy texnologiyalar davrida shaxmat sun'iy intellekt bilan birgalikda inson tafakkurining yangi bosqichini ochdi. Bugungi kunda "Stockfish", "AlphaZero", "Leela Chess Zero" kabi dasturlar inson fikrlash jarayonini o'rganish uchun modellar sifatida qo'llaniladi.

Bu tizimlar shaxmat orqali insonning tahliliy fikrlash algoritmlarini modellashtiradi. Natijada psixologiya, neyrofiziologiya va sun'iy intellekt sohalarida yangi ilmiy yondashuvlar paydo bo'ldi.

Sun'iy intellekt bilan o'ynash insonni:

- mantiqan qat'iy,
- tez tahlil qiluvchi,
- adaptiv fikrlovchi shaxsga aylantiradi.

Shaxmat va hayot strategiyasi. Shaxmat hayotning o'ziga o'xshash. Har bir qaror, har bir harakat o'z oqibatiga ega. Shu bois shaxmat bilan shug'ullanuvchi inson:

- oldindan rejalashtirishni o'rganadi;
- riskni tahlil qiladi;
- muqobil variantlarni baholaydi;
- g'alaba va mag'lubiyatdan to'g'ri xulosa chiqaradi.

Shaxmat insonda strategik tafakkurni rivojlantiradi — bu esa biznes, siyosat, menejment, pedagogika kabi ko'plab sohalarda zarur fazilatdir. Shaxmatni hayot maktabi deb atash bejiz emas.

Shaxmat va O'zbekistonda uning rivoji. O'zbekistonda shaxmat qadimdan rivojlangan. Buyuk ajdodlarimiz — Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy va Alisher Navoiy shaxmatni “aql gimnastikasi” sifatida ta'riflaganlar.

Mustaqillik yillarida shaxmat sporti mamlakatimizda davlat siyosati darajasida rivojlantirilmoqda. O'zbekiston shaxmatchilari jahon miqyosida yuqori natijalarga erishib kelmoqda.

2021-yilda Nodirbek Abdusattorov FIDE tomonidan o'tkazilgan Jahon chempionatida g'alaba qozonib, eng yosh jahon chempionlaridan biriga aylandi. Bu g'alaba nafaqat sportiy, balki intellektual sohada ham O'zbekistonning salohiyatini dunyoga namoyon qildi.

Xulosa.

Shaxmat — inson tafakkurining eng mukammal ifodasi bo'lib, u nafaqat aqliy, balki ruhiy va ijtimoiy rivojlanish uchun ham beqiyos ahamiyatga ega. Shaxmat o'yini orqali inson: strategik fikrlashni o'rganadi, sabr va tahlilni rivojlantiradi, qaror qabul qilishni mukammallashtiradi, o'z-o'zini boshqarishni o'zlashtiradi. Shaxmatni muntazam o'ynash insonni mantiqan kuchli, emotsional jihatdan barqaror, irodali va maqsadga yo'naltirilgan shaxsga aylantiradi. Shuning uchun ham shaxmat inson tafakkurining oynasi, insoniyatning aqliy yutug'i sifatida qadrlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdusattorov, N. (2022). Shaxmat – tafakkur maktabi. Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot.
2. O‘zbekiston Milliy Olimpiya Qo‘mitasi. Shaxmatning rivojlanish strategiyasi – 2030. Toshkent, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi. Shaxmat sportining o‘quv dasturi. Toshkent, 2021.
4. Charness, N., & Gerchak, Y. (1996). Expertise in Chess: The Role of Strategy and Memory. *Cognitive Psychology Journal*, 18(3), 357–384.
5. Kasparov, G. (2018). *Deep Thinking: Where Machine Intelligence Ends and Human Creativity Begins*. London: PublicAffairs.
6. Sunatov, J. R., Zikrillayeva, F., Husenova, M., & Sanayeva, M. (2025). INGLIZ TILINI O‘QITISHDAGI MUAMMOLAR. *University Research Base*, 560-568.
7. Сунатов, Д., Тошмуродова, С., Анварова, Э., & Зикриллаева, Ф. (2025). Madaniyatlararo muloqotning ahamiyati. *Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами*, 1(1), 141-143.
8. Сунатов, Ж., Холмуратова, Р., Зикриллаева, Ф., & АлишEROVA, Г. (2025). Kompyuter lingvistikasida kompyuter leksikografiyasining ahamiyati. *Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами*, 1(1), 269-271.